

Fekete Csaba

Debrecen és az orgona — II.

(3) Echowerk

Fekete Csaba református lelkész a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) tudományos főmunkatársa, a ReZeM elnöke.

A századunkban ismert állapothoz értetlen merevséggel ragaszkodó közvélekedés (és gyakorta a műemlékes álláspont, amely csak látvány szerint foglal állást, és általában az építészeti elvárásokon túl a liturgia és a hangszerészet elemi követelményei iránt érzéketlen és laikus normákat vall) nem mindenkor számol a történeti és funkcionális tényekkel. Az 1848–49-es szabadságharc lelkes és vészterhes hónapjai idején még nem sötétbarna, hanem márványozott fehér volt az orgonaház, és mostani helyén még három ablak tekintett a szemléelőre a szószék fölötti karzat magosában, nem pedig a mai látványból műemlékileg mellőzhetetlen barna orgonaház. Az eredeti tervrajz máig megvan.⁴⁸ Érdemes képét összevetni a *Magyar Egyházzene* 2 (1995/1996) 4. sz. címlapján is látható állapottal, amely csak századunk öröksége. (1–2. ábra)

(a) Kizsel István módosításai

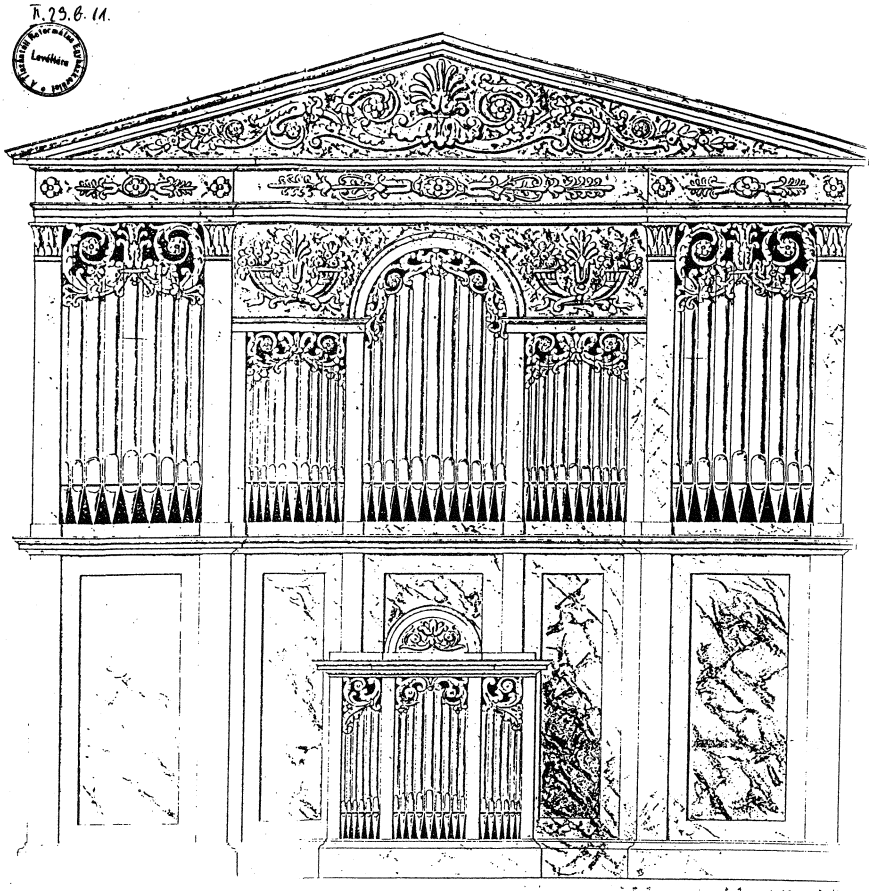
1868-ban Kizsel István (1820–1880) —debreceni születésű, s előbb váradi, majd szülővárosabeli mester— az orgona valamennyi sípművét közös szekrényzetbe építette Debrecenben.⁴⁹ Az akkori bécsi ízlésre általában jellemző ez. Már a XVIII. században elterjedt, hogy nem művenként építettek külön szekrényt, tehát az északnémet típus funkcionális és jelleg szerinti tagozódása, a művek elhelyezésének térbeli tükröződése nem hatott. A korábban gyakori, előreugróan szögletes vagy ívelt síptornyok is egyre ritkábban épültek a klasszicizmus korában külföldön.⁵⁰ A „Brüstungsorgel” típusa elterjedt volt Bécsben, mely éppúgy kínált példákat a főmű és a pozitív közös elhelyezésére (a pedálsípot általában a főmű mögé szorították), mint a romantika által igen kedvelt „Echokasten”-ére (bár némelyik hangszerutánzó regiszternek külön redőnyt is építettek). Nálunk 1800 táján csak ez a délnémet, avagy bécsi minta hatott, az

⁴⁸ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 99. e. 31. 10. Vö. Musza 17.

⁴⁹ Szigeti Kilián félbemaradt sorozata nem talált eddig igazi folytatóra, a Kizsel István munkásságáról írt egyetlen résztanulmány ifj. Fekete Károly munkája: „Debreceni mester százéves orgonája a Kistemplomban”, *Confessio* V (1981) 3. sz. 66–72. — Egy azonos nevű család a Szepességben épített és javított több orgonát a múlt században (vö. G—W '82), nevüket általában Kiszely, máskor Kizsel' alakban írták.

⁵⁰ Kivétel később is akad: pl. Buckow komáromi orgonáján a három széles homlokzati sípmezőt négy karcsú „Rundturm” tagolja, de ez csak látvány, nem funkcionális, hanem díszítő elem. A Szepességben, ahol Friedrich Deutschmann működött, a XIX. században nem csupán barokk orgonaházakat hagytak meg, hanem a síkmezők tagolására elvétele a félköríves torony (pl. a Kiszelyfiúk hangszerein) is fölbukkan.

északnémet barokk szekrények mélységbeli tagolását, karzati elhelyezésének térbeli elkülönítését még csak látvány gyanánt, utánzás alakjában sem követték. Ez a hátpozitív formaképző és téralakító hatására is igaz. Az északnémet, spanyol, francia és egyéb hagyományok nálunk korábban is szinte alig voltak ismertek.

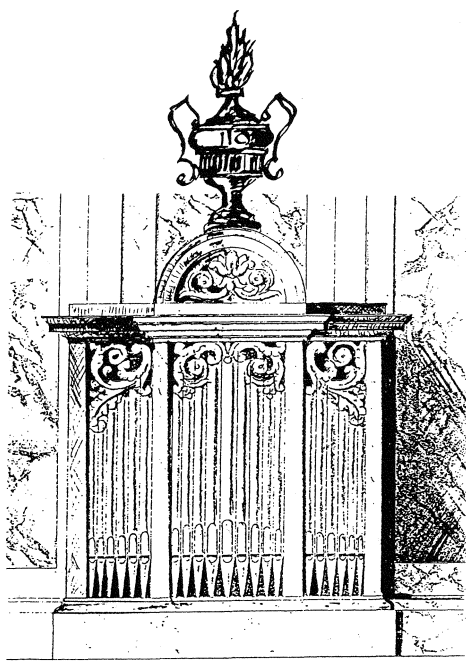

1. ábra: Debrecen, Nagytemplom, homlokzatrajz. Melléklet Deutschmann tervéhez.

Deutschmann délnémet klasszicista hangszerét tehát Kizsel a század második felében az általános bécsi ízlés szerint formálta át. Ez az ízlés akkorra jócskán megváltozott Deutschmann korához képest. Az erőteljes fémű zengésére mintegy távoli visszhangként felelő éteri hangzás speciális manuálműve fokozatosan általánossá vált. A két évszázadon át örvénylő szemléletváltozást érzékeltetik az alábbi példák; hogyan is képzelte egy orgonaépítő, teoretikus vagy művész egy-egy echómű diszponálását?

Altorf (Elzász) 1844-ben épített Stiehr-orgonájának (franciás) „Écho“-műve még XVII. századi örökség, sípjai a főmű alatt, az orgonaház zárt alsó részében helyezkedtek el.⁵¹ 1712-ből való példa Matthias Hartmann hárommanuálos, pedálos orgonájának visszhangműve (a Hauptwerk 13, a Brustwek 9, a Pedal 6 és a „Drittes Clavier“ ugyancsak hatregistres), amelyet a mester az emelt főmű mögé épített, s így nevezte: „Echo oder Verdecktes auf einer besonderen Lade, hinten by dem Oberwerke“⁵² 1780-ban a szeládák egymás mögötti elhelyezését a J. G. Vogler apáttal levelező egyik orgonaépítő, J. W. Schöler is ajánlotta (több változatban kidolgozott két- vagy hárommanuálos hangszer ügyében tájékoztak):⁵³

- I., M a n u a l
- II., P o s i t i v
- III., E c h o

2. ábra: A Rückpositiv urnával — rekonstrukció (Lásd a tanulmány első részének 13. jegyzetét!)

Míg az északnémet barokk függőlegesen tagolt — bár a mélységbeli tagolás sem hiányzott hangszerének térbeli alakításából, melyet a hátpozitív és a pedáltornyok előre helyezése képviselt (legszebb példája a hamburgi homlokzat)—, addig a romantika az „Abschwächungsprinzip“⁵⁴ alapján mélységben és vízszintes irányban egymás mögötti művekre osztotta az orgonát alkotó sípműveket.

Kisszel Debrecenben ugyancsak így építette egymás mögé a református Kistemplom három manuálművét, és ezt a gyakorlatot követte Angster számos orgonája is. Kisszel kortársa, Eberhard Friedrich Walcker pedig már kifejlett romantikus eszmék alapján épített egy valamivel nagyobb „Echowerk“ elnevezésű második manuálművet 1846-ban.

⁵¹ *Mundus organorum. Festschrift Walter Supper zum 70. Geburtstag.* Im Auftrag der Gesellschaft der Orgelfreunde, hrsg. von Alfred Reichling. Berlin 1978. 217.

⁵² *Wanzleben bei Magdeburg, Jakobikirche; a Schnitger-tanítvány legnagyobb orgonája, Fock 210.*

⁵³ Számos orgonaépítési levéltári adattal. Közreadta Franz Bösken: „Archivalien zur Orgelgeschichte der evangelischen Kirche St. Peter zu Bacharach, 1780–1826“, *Mundus organorum.* 36–61.

⁵⁴ Ez az egyes művek korábbi, alapvetően *hangszín* szerinti elkülönülése helyett — a főműtől kiindulva — az egyre csökkenő *hangerő* szerinti tagozódást jelentette.

1712, Hartmann	1780, Schöler	1844, Stiehr	1846, Walcker
Violdigamba 8'	Gedact 8'	Bourdon 8'	Principal 8'
Gedackt 4'	Rohrflöt 4'	Prestant 4'	Dolce 8'
Gedacktflöte 2'	Solicional 2'	Cornet 3×	Holzharmonica 8'
Spitzflöte 1'	Superoctav 1'	<i>Trompette</i> 8'	Gedeckt (fa) 8'
Cymbel	<i>Vox humana</i> [8']		Spitzflöte 4'
<i>Vox humana</i> 8'			Flute d'amour (fa) 4'
			Nasard 2 ² / ₃
			Flautino (csúcsos) 2'
			<i>Physharmonika</i> 8'

Kisszel elegendő hely hiányában nem vállalhatta az egymásmögöttiség kizárólagos érvényesítését. Bár mélységben, hátrafelé megnövelte az orgonaházat, az új középső, II. manuál⁵⁵ sípműve csak a karzat padlószintjén, a pedál pótszellládája (azaz Contrabaß 32', Subbass 16', Fagott 16', Baßflöte 8') mellett kaphatott helyet. Az eredeti megoldás szerint maradt a főmű és a pedál az emeleten, az egykori hátpozitívnek pedig efölött, némileg emelt szinten, „Hinterwerk” módján jutott hely. A térbeli átrendezés együtt járt a funkcionális átminősüléssel: Deutschmann klasszicista hátpozitívjának romantikusan átértelmezett szerepét eszmeileg a két mellékmanuál folytatta. A második manuálmű —főntebb már említett, a pedálsípok közötti, „Unterwerk” módjára való elhelyezése következtében— igen elfátyolozottan hangzott. A nagyműhöz képest fokozatosan halkabb manuálművek romantikus eszménye, az „Abschwächungsprinzip” miatt pedig a középső manuálmű hangzásával nem kelhetett versenyre III. manuálként egy sokkal fényesebb pozitív. Ezért nem maradhatott meg pozitívként, távolabbról és sejtelmesebbre átformáltan kellett visszhangoznia. A pozitív megváltoztatva felhasznált szellládáját, az eredetitől javarészt eltérő és átalakított sípsorokkal,⁵⁶ Kisszel tehát az orgona háttérébe száműzte, redőnybe rejtette és *Visszhangmű* névvel illette. Diszpozíciója is gyökeresen módosult:

⁵⁵ A német romantika nomenklatúrája szerint: „Mittleres Manual”.

⁵⁶ Kisszel a teljes pozitív valamennyi regisztere helyett új sípsorokat készített az echómű számára, illetve a két meghagyott sípsort is másik manuálra helyezte át (a mixturát is bizonyonnyal átintonálva):

„Principal 4' 54 síp czin. Fugara nem 4' hanem 8'	Készült helyébe Geigenprincipal 8' czinból. nagy octavája dugott czin. Készült helyébe egészen új változat a 8' octava nyitott fa síp[,] folytatása 4 lábtól czin.
Spitzflöte 4' 54 síp czin. Octav 2' 54 síp czin. Mixtur 3 sor 162 síp czin, Flauta 4' 54 síp czin dugott. Copula 8' 54 rosz czin síp dugott.	Készült helyébe Geigenprincipal 4' új czin. Készült helyébe Flageolet 2' új czinváltozat. jelenleg a Közép manualba alkalmazva. Készült helyébe Flauta 4' új fa sípok. Készült helyébe 54 új fa síp a fő műbe, most a felső manualba[n].
Aelodicon 8' nyelves változat,	rég évek óta használhatatlan, újonnan át dolgozva, új gépezettel láttatott el.” TtRLt I. 99. e. 31. 10.

Waldflöte	8'	Praestant	4'
Salicional	8'	Holzflöte	4'
Fugara	8'	Oboe	8'

Az átépítésre Kizsel István eredetileg az alábbi tervet nyújtotta be:⁵⁷

Flauta major	8'	Geigenprestant	4'
Flauta d'amour	8'	Flauto dolce	4'
Viola di Gamba	8'	Oboe	8'
Salicional	8'		

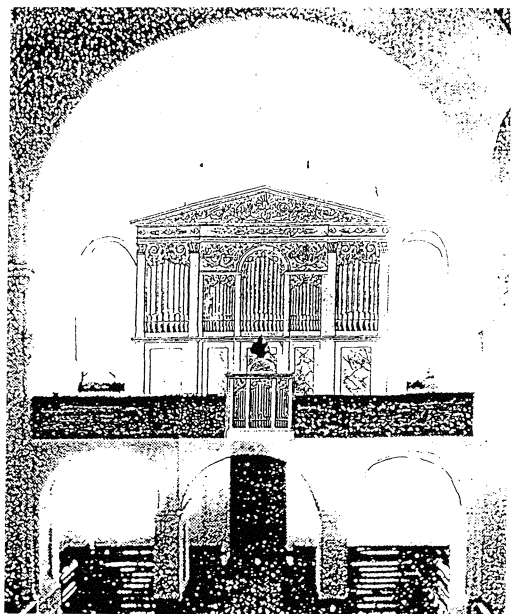
A bővítéskor több regiszter fából épült, így a fenti Flauta major, Flauta d'amour és Flauta dolce is. Az 1868-as tényleges állapot ma már pontosan nem rekonstruálható, mert a feljegyzetlen átalakítások vagy pontatlan megjelölések miatt nem egészen tisztázott, hogy mi minden történt a múlt században, majd az önrekvirálás, illetve a világháború után szükséges javítások alkalmával. Közben ugyanis egyes sípsorokat többször áthelyeztek másik szelládára, illetve a tervek végül módosítva készültek el. De hogyan is szólt a visszhangmű a magasból 1868-tól 1968-ig?

Kizsel vékonyka, de finom principálja és igen puha, 4'-as faflótája alatt a fafödött jellegű (átépített vagy új) Waldflöte elegendő alap volt. A gyöngécske Salicional alig valamire volt használható. Még halkabb, Aeolina jellegű volt a Fugara (amely az említett változtatás miatt 8'-as és nem 4'-as regiszterként épült meg 1838-ban, de Kizselnek ez sem tetszett). Az oboa átcsapó nyelvei nem fém, hanem facsizmára voltak erősítve. A hang romantikus eszményét, a lágy hangzást ez segítette, de a hangolást nem. A kürtő logaritmikusan, a zenekari trombita módjára tágult, s puha ólomból, nem ónból készült. Szép volt a hangszíne, de a nagy térben jobbra csak pianissimo effektusokra lehetett használni. — Az átépítéskor Kizsel több helyen a menzuráláson is változtatott. A 32'-as fődöttet például egy 16'-asból készítette el a pedál új szelládájára, a következő indokolással: „át alakított a régi Violonbaß változatból, melynek túlságos bő mértéke lévén a baßusba még két nagyobb síppal a discantba egyel szaporítatván a 27 hangra emeltetett.”⁵⁸

Az orgona áttelepítése és az átépítés a Deutschmann-család felfogásával és gyakorlatával nemcsak a belső funkcionalitás, hanem a külső látvány szempontjából is szakított. 1838-ban még mind a látvány — a templombelső és az orgonakülső összehangolása —, mind pedig a szerkezeti felépítés és a hangszerhez fűződő felfogás a korabeli bécsi klasszicizmus hatásait tükrözte. Római

⁵⁷ Ezt a tervet, illetve az átépítést külföldi tanulmányútja előtt készítette, tehát a francia hatások közvetlenül csak a nagytemplomi hangszer átépítése után érték.

⁵⁸ Deutschmann orgonáján a pedál kromatikus, 24 hangos volt. Lásd az átvevő bizottság jelentését, TtRLt I. 99. e. 31. 10. (1869.) Aláírta Szotyori Nagy Károly, Kis Sándor, Veress János.

3. ábra: Déli karzat — rekonstrukció. Eredetileg itt, a bejárat fölött volt a fehér orgona 1867-ig.

ablakos karzat alatt álló barna szószék és úrasztala együttesével szemben a déli karzat középső ablakát teljesen fedte az orgona fehér tömege, a széles, ónszürke sípmezőket egybefogó fehér oszlopok és a timpanon. A fehérség enyhítette egykor a nagyméretű orgonaház egytömbű súlyosságát, a szószéktől eltérő színe miatt mégsem volt azzal valóban összehangolt ellentpont. A református templomokban szokásos földhözragadt színű padsorok (egészen sötétbarna és okker árnyalatok gyakoriak) és a korábbi, méhsejtes szerkezetű téglás padlózat fölött ez az éteri, aranyozott-fehér orgonaház választékosabb volt. Az apró hátpozitív térbeli elkülönülése fokozta a tagoltságot. (3. ábra)

Az átépítés azonban új eszméket követett. Térbelileg, látványként szemlélteti ezt a megváltozott elgondolás szerinti elrendezést a bécsi St. Ulrich-templom (Maria Trost) 1842-ben épült orgonája. Itt a nagy orgonaház két széles sípmezője —a főmű és a pedálmű— közé három keskenyebb mezőre tagolt homlokzatú felsőmű épült, s nem az eredeti tervben még szereplő hátpozitív.⁵⁹ (4–5. ábra) Noha Debrecenben az 1868 óta már nem későbarokk-klasszicista, hanem

katolikus templomokban az oltár formáira reflektál az orgonaház alakítása (ennek legszebb példája a gótikus szárnyasoltárok s a hasonlóképp zárható ajtókkal ékesített orgonák külsejének összehangja). A református templomok jórészt átvették ugyan azt a XVII–XVIII. században elterjedt szokást, miszerint az orgona a (nyugati) főbejárat feletti karzatra került, azonban igen ritkán történt eredményes kísérlet az orgona és a szószék formáinak összehangolására. Jacob Deutschmann egyes hazai orgonái az orgonaház alakításának e jobbkezes szabályát megtartják. Bár Debrecenben a szekrényformák utalnak a szószék és a papszék formai elemeire, de nincs teljes motívikus összehangolás. A három-

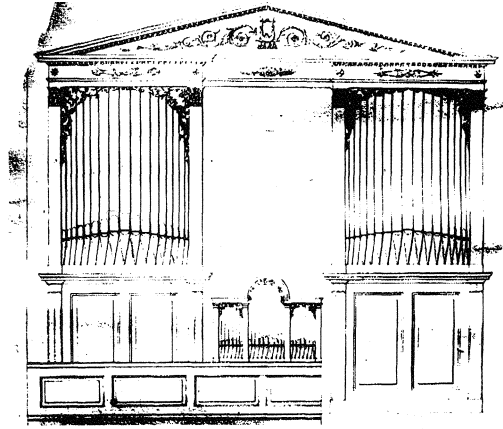
⁵⁹ Lade 13. (az itt is közreadott képpel) és 133. (a mai homlokzat a timpanonnal lezárt klasszicista síkhomlokzat szép példája). Az 1841-es terven —a klasszicizmus dívatja szerint— a homlokzati sípok ajkai azonos magasságban vannak, nem hosszabbodnak a síplábak, s így nem emelkednek az ajk magasságok sem a kisebb sípok irányában. A síplábak egyforma hosszúsága, főként a legvastagabbak aránytalan rövidülése miatt, kevésbé tetszetős.

mindenestől romantikus hangszer orgonaházának a színe fehér maradt, a szószék koronája fölött nem épült a párkányba hátpozitív. Az orgonaház többi része azonban jórészt változatlanul leplezte a szemnek láthatatlan tartalmi változást.

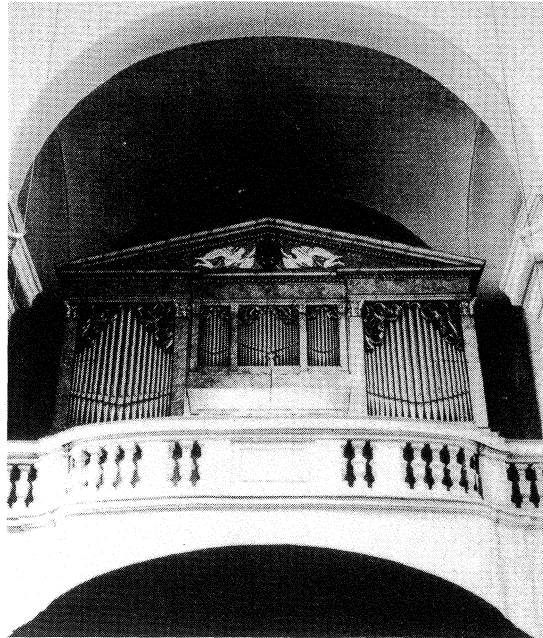
(b) Buckow hatása

Általánosan elterjedt gyakorlatot követett a Kizsel által átformált diszpozíció. Ám az átépítés tervének egészen közvetlen példája is volt, melyet Kizsel akár ifjabb korában, akár későbbi útjai alkalmával látott, megtapasztalt. Közvetlenül adódó indíttatása a bécsi Józsefvárosban álló piarista templom orgonája. A hangszer eredetileg Joseph Loyp építette 1843-ban. Az orgonát azonban 1858-ban a danckai (Danzig, ma Gdansk) születésű Carl Friedrich Ferdinand Buckow (1801–1864) —ötvenedik opuszaként— teljesen átépítette. Eltávolította Loyp hátpozitívját, és az addig két különálló részre tagolt nagy orgonaház közé új felsőművet készített.⁶⁰ (6. ábra)

A mester a Silbermann—Walcker-féle orgonaépítői hagyományon nevelkedett. Munkájáról és az említett orgonáról emlékfüzet jelent meg. Ez megtalálható volt Kizsel szak-

4. ábra: Bécs, St. Ulrich, homlokzati tervdarab 1841-ből

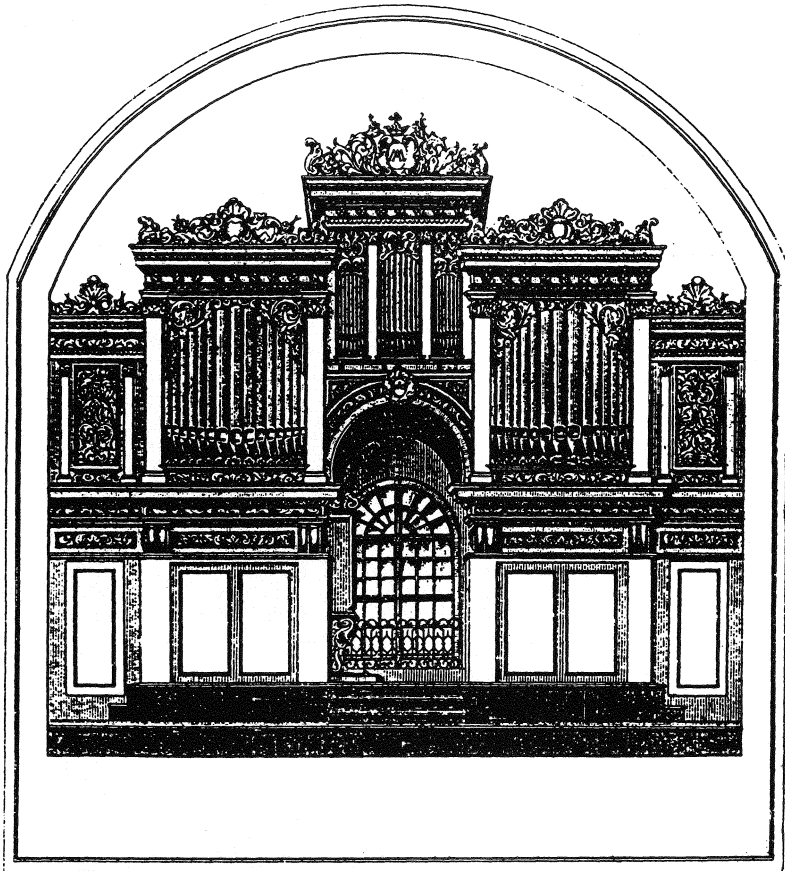

5. ábra: Bécs, St. Ulrich, az 1842-ben megépült homlokzat

⁶⁰ Lade 15, 142–147.

könyvei között, s végül Psenyeczky Nagy Zoltán könyvtárából a debreceni Nagykönyvtárba jutott.⁶¹

Az említett orgona felső manuálműve csak egy regiszterrel (Flauta major) kisebb, mint Kizsel tervezett visszhangműve — ráadásul ez is ablak fölé, ugyanúgy emeletre került, ahogyan Kizsel is építette sajátját, és középső manuáljának diszponálása is igen hasonló a debreceniéhez. Gemshorn 8' és 4' párost éppúgy találunk Buckow fóművén, mint Spitzflöte 8' és 4' párost az átépített fóművön Debrecenben. Mind Buckow, mind Kizsel két-két nyelvsípot tett orgonájába: Oboa 8'-t a III. manuálra és Posaune 16'-t a pedálra.

6. ábra: Bécs, Maria-Treu, az orgona homlokzata Buckow átalakítása után

⁶¹ J. F. Kloß: *Die neue Orgel in der Pfarrkirche der P. P. Piaristen in der Josefstadt zu „Maria-Treu“, gebaut von Karl Friedrich Ferdinand Buckow im Jahre 1858.* Wien, 1858. Jelzete K 3225. — Előzékén: „St. Kizsel“. Elöl ceruzával: „Zur Erinnerung an den 11 Marz 1862 in Wien von Herrn Eduard Köhler. — M. Lange organiste de l’église protestante a Paris.“ E füzetben Buckow könyvomas arképe is látható, ugyanezt közli Lade 14.

Az átépítés eszmeiségét és technikai megoldását tehát igen nagy valószínűséggel a korabeli bécsi ízlésű romantikus orgonaépítészet követésében kell meghatározni.

Egész sor további párhuzam kínálkozik, mert például a monarchiabeli első redőnyszekrény építését is Buckownak szokás tulajdonítani.⁶² A túltengő 8' fekvés (Grundtönigkeiteit) mellett a felhangregiszterek lekicsinylése és a romantikus nagyzenekar hangzásának és hangszereinek eszményítése (vonósok, átcsapó nyelvregiszterek) szintén igen fontos vonása a Buckow nevével jelzett eszmeiségnek.

Buckow két orgonájára érdemes még különösen felfigyelnünk. Múzeumi tárgy ma már az alábbi,⁶³ a nagyobb ellenben utolsó műve, némi átigazítással és bővítéssel ma is szól Komáromban.

<i>Untermanual (C-f³)</i>		<i>Obermanual (C-f³)</i>		<i>Pedal (C-c¹)</i>	
Flauto fondamento	16'	Salcional [sic!]	8'	Violone	16'
Geigenprincipal	8'	Flute d'amour	8'	Bourdon	16'
Doppelflöte	8'	Viola	4'	Violoncello	8'
Viola da Gamba	8'	Oboe	8'	Bassflöte	8'
Principaloctave	4'				
Superoctave	2'				
Progressio	5 ¹ / ₃				

Buckow röviddel azelőtt halt meg (1864. május 16-án), hogy komáromi műve teljesen elkészült volna a Szent András-plébániatemplomban. Saját korában elismerték, századában Bécs legnagyobb hatású orgonaépítője volt, sírja ma mégis ismeretlen. Komáromi hangszere mindmáig híres, jellemzően tükrözi a bécsi mester romantikus törekvéseit külsejében, szerkezetében és hangzásában.⁶⁴ Alig van nyelvregiszter ezen a nagy hangszeren. A főművön egy sincs, csupán egy-egy romantikus klarinét és oboa található a II. és III. manuálon, valamint egyetlen 16'-as puzón a pedálon.⁶⁵ Itt is van Gemshorn-pár a főművön (8' és 4'). Kiszél mintái között ezt a hatást feltétlenül hangsúlyoznunk kell.

⁶² Azt valójában C. A. Buchholtz berlini orgonaépítő készítette el 1838–39-ben a brassói Fekete templom orgonájába. (Vö. Enyedi Pál: „Angster József, a Cavallé—Coll-tanítvány”, *Magyar Egyházzene* II [1994/95] 4. szám, 462.)

⁶³ 1862-ben a Hofkapelle számára épült, majd miután ugyanoda 1962-ben Walcker épített új hangszert, Buckow orgonáját egy ideig a Hofburgkapelle próbatermében tárolták. A hangszert végül 1968-ban megvásárolta a Technisches Museum, s Arnulf Klebel restaurálta (1979). Lade 152–153.

⁶⁴ G—W '82. 328–330. Rieger a múlt század utolsó évében kúpládára cserélte az eredeti csúszkaládát, és a hangszerhez hozzáépített hat regisztert; I.: Fugara 8', Gemshorn 8', Trompete 8', II.: Gamba 8', III.: Vox humana 8', ped.: Violon 16'.

⁶⁵ Tipikus példája tehát a romantikus „Rohrwerkfeindlichkeit” (a. m. „nyelvelenesség”—Mahrenholz kifejezése) általános gyakorlatának, melyet Kiszél is követett — bár a nyelvsípok drágasága miatt hazánkban ez talán érthetőbb.

I. manuál		II. manuál		III. manuál	
Principal	16'	Flauto fondamento	16'	Viola di Gamba	8'
Principal	8'	Geigenprincipal	8'	Salicional	8'
Hohlflöte	8'	Viola grave	8'	Flute d'amour	8'
Gemshorn	8'	Doppelflöte	8'	Geigenprästant	4'
Doppelflöte	8'	Octave	4'	Flauto dolce	4'
Octave	4'	Füllflöte	4'	Flautino	2'
Gemshorn	4'	Quinte	2 ² / ₃	Cornettino	3×
Quinte	2 ² / ₃	Superoctave	2'	Oboe	8'
Octave	2'	Cornetti	3×		
Cornett	3–4×	Progressio	3–4×		
Grand Pro-		Mixtura	3×		
gressio	4–5×	Clarinet			8'
Scharff	3×1'				

pedál

(c) Százesztendős állapot

Contrabass	32'	Ezen az ízléskörön azután a hazai református egyházzenei tudat nem lépett túl egyhamar Debrecenben sem. Büszkélkedett is, meg is elégedett a százesztendős orgonával és a száz esztendővel korábbi felfogással még századunk derekán is. Bár az elzászi orgonareform nem volt ismeretlen, de túl szűk réteg fogadta el felismeréseit. Nem hatottak szélesebb körben és közvetlenül olyan események sem, mint 1921-ben a Praetorius-orgona felépítése. ⁶⁶ A többség —például Árokháty Béla (1890–1942) ⁶⁷ törekvéseivel szemben is— kivagyian ragaszkodott megszokásához. Oly erővel éltek tovább a romantikus beidegződések, hogy akadt lelkész századunk 20–30-as éveiben, aki csupa 8'-as regisztert kívánt az építendő orgonába. E felfogás megkövülését segítette Hodossy Béla (1864–1943) kántoregyletbeli tekintélye is; szerinte nekünk csak azért kell két manuál, hogy ha elromlik az egyik, a másikon
Principal	16'	
Subbass	16'	
Grand Nassard	10 ² / ₃	
Principal	8'	
Bassflöte	8'	
Cello	8'	
Nassard	5 ¹ / ₃	
Octave	4'	
Posaune	16'	

⁶⁶ A Freiburgi Egyetem számára Wilibald Gurlitt professzor tervezte, felépítette a ludwigsburgi Oskar Walcker. A diszpozíció forrása Michael Praetorius: *Syntagma musicum*. 2. kötet, *Organographia*. Wolfenbüttel 1618. (Újra megjelent 1884-ben és 1894-ben, ez is a történeti érdeklődés és a korhű interpretáció igényét jelzi.) A méretezés és az építőanyag megválasztása a fennmaradt eredeti hangszerek vizsgálata alapján történt. A hétregiszteres Oberwerk és a háromregiszteres Brustwerk mellett a Rückpositiv hangképe: Quintadena 8', Blockflöit 4', Gemshörlein 2', Doppelzimbél, Spilflöit 4', Krumbhorn 8'. Öt évvel később Walcker Praetorius és Silbermann nyomán rekonstruált regisztereket is beépített a recklingshauseni városi csarnok nyolcvanregiszteres orgonájába.

⁶⁷ Ő volt az első orgonaművész-diplomát szerzett református lelkész.

még mindig lehessen az éneket kísérni.⁶⁸ Az éneklésbeli hanyatlás pótlására, a buzgóság elfeledésére szánták az orgonát, kis részben gyönyörködtetés végett, amelyet atyáik elvetettek. Ezért az orgonatervekben is túltengő korabeli provincializmuson nem kell csodálkoznunk. Felső szinten legfeljebb némi vonzódást tapasztalunk a nagy romantikus hangszerekhez, azonban a diszpozíciókban ez idő tájt már egyre-másra föltüneztek rekonstruált régi regiszterek is. A XX. századi vágyalmokat az akkori kántor, Musza Ferenc füzete hűen visszatükrözi. E korszak legjelentősebb magyar orgonaépítő üzeme, az Angster-cég a debreceni Nagytemplomban nem ért el eredményt. Francia hagyományt követ — az elzászi reform szellemében — a nagytemplomi visszhangmű helyére elképzelt redőnymű terve, amelyet Angster 1927 körül ajánlott⁶⁹ (ld. alább 1996-ban megépült változatának diszpozícióját az 5. pont szövegében!):

Pileata	16'	Flauto octaviante	4'
Diapason	8'	Flautino	2'
Viola di Gamba	8'	Plein jeu 5×	2 ² / ₃ '
Voxcoelestis	8' + 8'	Basson	16'
Spitzflöte	8'	Corno pean	8'
Rohrflöte	8'	Vox humana	8'
Principal	4'	Clairon harmonique	4'

Többek között ebből a tervből sem lett valóság, mint ahogy egy korábbi, az első világháború idején javasolt változtatásból sem. A jól-rosszul helyreállított vagy karbantartott orgona lényegileg 1868-as állapotában érte meg az ostromot, a bombázást. A II. világháború végén gyújtóbomba égette le a Nagytemplom tetőzetét. A helyreállításakor nem jutott elég költség az orgonára.

1949-ben Rákosi Mátyás és a „korszak” vendégeskedett a Nagytemplomban, a fordulat éve után, a szabadságharc százados évfordulóján. Az orgonának használhatónak kellett lennie. A főbb világháborús rongálásokat tehát 1949-re kijavították, és apróbb igazítások, átalakítások után is megmaradt a szép, de igen erőtlen *Visszhangmű*, amely valóban csak echó-hatásokra volt alkalmas. Bizonytalán Angster átintonálása következtében nyerte jellegzetességeit több regiszter, melyek századunk közepén még használhatók voltak. Időnként hangsverseny közönsége előtt is szólt a hangszer, nem csupán az istentiszteleten használták a száz esztendősnél idősebb orgonát. Például Pongrácz Zoltán kísérte ezen a hangszeren a Gulyás György vezényelte Kodály-műnek, a *Missa brevis*-nek az előadását. A helyi újság nem is hallgatott arról, hogy elavult mechanizmusa miatt kíséretre alkalmatlan az orgona, bár szép az öreg sípsorok hangja.⁷⁰

⁶⁸ E túlzást a vita hevében mondotta ki, de általában nem mond ellene ilyen nézeteknek korálkönyvének bevezetője, amely rövid organológiai összefoglaló. (*Magyar református kántorkönyv*. Cziriák Zoltán, Iványi Antal, vitéz Maklár Lajos és Szabó Gyula támogatásával szerkesztette Hodossy Béla ... Kiadja a Magyar Református Énekvezérek Egyesülete. Bp. [1932]. pp. III–VIII.) Hodossy a Protestáns Zeneközlöny szerkesztője is volt 1927–1943 között, tekintélyét ez is erősítette.

⁶⁹ Musza 26–27.

⁷⁰ Ezért is történt, hogy később egy elektromos pótlék (Hammond-orgona) volt a kísérőhangszere a kórusnak, amelyet a színház vásárolt, de olykor a Zeneművészeti Szakiskola is használt.

(4) Oberpositiv

Több átalakítás terve készült el századunk 60–70-es éveiben. A korábbiakhoz hasonlóan mind —általában végleg— elnapolódott. Szalay Lajos például a saját maga diszponálta terv szerint a teljes hangszer átépítését javasolta.⁷¹ Végül 1969–70-ben az elodázhatatlan javítás örvén némi átépítésre is lehetőség nyílt.⁷² S jóllehet időközben néhány sor nyelvet is kapott az orgona, a 80-as évek végére azonban használhatatlanná vált a teljes elhanyagoltság miatt.

1970-ben, az átépítés során, eszményváltás történt. Az átalakítás hallgatólagosan eltért a XIX. századi (avagy a százados megszokás által megszentelt) romantikus koncepciótól, és a múlt századi főmű csaknem teljes megőrzése mellett nem a délnémettel azonos bécsi későbarokk-klasszicista, hanem az északnémet javabarokk eszmények szerint tájékozódva alakította át pozitívvá mindkét mellékmanuál sípsorait és hangképét. A hajdani hátpozitív maradt ott, ahová 1868-ban számúzték, mert teljes átépítésre ekkor sem volt mód, még a teljesen elhasználódott traktúra részleges cseréjére sem. De ettől fogva a redőnyzet hangelfojtó takarása nélkül szóltak a sípsorok. A lamellák eltávolítása használhatóvá tette ezt a művet. Az elhangolódott harmóniumnyelv sípsorról és a másik nyelvregiszterről, a romantikus oboáról le kellett mondania az orgonásnak és az egyházközségnek. Kárpótlásul a hajdani későbarokk hangzáshoz közelítő hétregiszteres pozitívmű lett 1970-ben az echóműből, amely méltán megérdemelte az „Oberpositiv” elnevezést.

Metallgedeckt	8'	Blockflöte	4'
Singend Gedeckt	4'	Tertian	$1\frac{3}{5} + 1\frac{1}{3}$
Principal	2'	Nachthorn	1'
Quintcymbel	$\frac{1}{3}$		

A százévesnél idősebb szelládát csak némileg lehetett átalakítani, tehát nem lett nagyobb a mű. De mindegyik sípsor értékesebb volt annál a regiszternél, amelynek a helyére került. Most már volt igazi principál a művön, és aliquot meg mixtura is. A nagy térben a négylábások finomsága a romantikus regiszterekével vetekedett, s jól érvényesültek a magas regiszterek. Volt jellegzetes plénuma is az átalakított műnek. A középső manuál változásai hasonlóak testvérpárjáéhoz. Bár északnémet „Unterpositiv”-ként értelmezett neobarokk hangzása (hatsoros Scharff, 2' és 1' flóták mellett jól sikerült fafödött) igen kedvezőtlen leárnyékoltsága miatt nem érvényesült érdeme szerint, de zeneileg ez is jóval értékesebb volt Kiszél művéénél, a vékonykán nyögdcélselő Geigenprincipal-páros (8' és 4') és a sápadt Geigenmixtur (az egykori hátpozitív

⁷¹ A püspöki hivatalnak megküldött mintegy harminc lapos gépelt irat az 50-es években készülhetett, Sepsy Károly tanulmányozhatta, magam is láthattam, később a hivatali ügyintézés során elkallódott, vagy valamely iratszómban lappang.

⁷² A Fővárosi Kézműipari Vállalat Orgonajavító részlege, Szeidl József munkája volt.

átalakított regisztere) jellemezte romantikus „Mittleres Manual”-énál. Így, a főmű princípálpénumának kontrasztjaként, immár három teljes értékű műve volt a hangszernek, nem csak két mellékmanuál állt szemben a főmű magas-
tos hangzásával. A művek változatlan elhelyezése miatt azonban a II. és III. manuál regisztereit az értő orgonás továbbra is csak egy vagy két pedálregiszterrel használhatta. Különösen a II. manuál teljes hangzását fődte el az egy szinttel föntebb szóló pedál. Több koncertező művész keserűen csalódott, mert az orgonakarzaton egészen mások voltak a hangzási arányok, mint alant a templomtérben. Továbbra is igen nehéz járatú volt a traktúra. Azaz, felemás értékű maradt a klasszicistából romantikussá átépített, majd félig-meddig megbarokkosodott orgona.

(5) Récit expressif & Brustpositiv

Napjainkban megtörtént az évek óta használhatatlan hangszer teljes újjáépítése. Többrétű folyamatosság is adódik az orgonatörténeti adatokból, mégis, a mai orgona teljesen új hangszer, bárha tizenkét, fából épült s most felújított regisztere nagy valószínűséggel Deutschmann, illetve Kizsel műhelyéből örökölt maradvány. A tervezet sokoldalúan használható, a templom történeti jelentőségéhez és az állandó istentiszteleti használathoz alkalmas orgonát szánt a XIX. századi alkotás helyére. Az eszmények ismét módosultak, s az új koncepció egyrészt az eredetileg klasszicista orgona már 1970-ben felelevenített barokkos funkcióit igyekezett hatványozni, másrészt — a romantikus orgonazenének Nyugat-Európában már a 60-as évek végétől kibontakozó reneszánsza következtében — a francia szimfonikus iskola legjellegzetesebb vonásait szándékozott az új hangszerben megjeleníteni. Az új orgona abban is teljesen különbözik elődeitől, hogy a templom hangzásteréhez illő mérték szerint nincs úgynevezett „félorgona” jellegű műve, mindhárom manuálmű 16’ fődött- (a főmű princípál-) és 8’ princípál-alapozású. Amint föntebb láttuk, Deutschmann hátpozitívján a princípál 4’-as fekvésű volt. E tekintetben is nagyságrenddel lépett előbbre a mai orgona az elődeihez képest.

Témánk szempontjára szűkítve itt a kérdést: egyik mű sem közvetlen folytatása előzményének. Az ízlésváltást úgy tekinthetjük át a maga valójában, ha az 1969-ben (egy évszázaddal Kizsel átépítése után) készült *mindkét pozitív helyett*, módosított funkcióban épült új művekre vetünk egy pillantást, tehát az eddigiektől eltérően nem csak az egykori hátpozitív közvetlen utóéletét szemléljük.

Az orgonaház legfelső emeletén, ott, ahová az egykori hátpozitív visszhangmű gyanánt került 1868-ban, és ahol ma északnémet „Oberwerk” szólhatna, végül az alábbi, 1996-ban megépült franciás mű szól nagyon hatásos, szélesen nyíló redőnyben:

Bourdon	16'	Flageolette	1'
Diapason	8'	Cornet 3×	$2\frac{2}{3} + 1\frac{3}{5} + 1\frac{1}{f}$
Flute harmonique	8'	Plein jeu 5×	1'
Gambe	8'	Basson	16'
Voix Celeste	8' + 8'	Trompette harmonique	8'
Violoctav	4'	Hautbois	8'
Flute octaviant	4'	Voix humaine	8'
Flute conique	2'	Carillon $g^0 - g^2$	

E diszpozícióból kitűnik, hogy a mai redőnyműnek sem az 1970-ben épült „Oberpositiv”, sem a vele egy időben keletkezett „Unterpositiv” nem közvetlen elődje⁷³ — eszmei előzménye azonban Angster 1927-es tervének redőnyműve (lásd a 3/c pont alatt).

Hasonlóképp, a mai pozitívnek az egykori Rückpositiv is csupán közvetve, áttételesen elődje. Hiszen e mű sípsorai most némileg hátrányosan, a homlokzat mögött, a Hauptwerk magasságában, attól elkülönítetlenül szólnak a közös orgonaszekrényben. (A régiek valamennyi mű hangzását és sajátos jellegét külön rezonáló és összefogó rész-szekrényvel hangsúlyozták.) Azt a veszteséget azonban, hogy pozitív csupán a közös szekrényben elhelyezve szólhat, a három manuálmű saját karaktere, megalapozottsága, hangzásbeli szépsége csaknem kiegyenlíti. — Az alábbiakban párhuzamosan a pozitív Angster által valaha tervezett diszpozíciója, az 1992-es tervezet, majd az újonnan megépült mű hangképe látható, melyek egyben az elzászi reform elgondolásai és a jelenlegi meglátások egyező és eltérő vonásait is példázzák.

1927., (terv, Angster)		1992., (terv)		1996.	
II. manual		I., Schwell-Positiv		I., Positiv	
Quintatön	16'	Principal	8'	Lieblichgedackt	16'
Praestant	8'	Octav	4'	Prinzipal	8'
Salicional	8'	Superoctav	2'	Praestant	4'
Waldflöte	8'	Quint	$1\frac{1}{3}$	Octav	2'
Fugara	4'	Scharf 5×	1'	Scharf 6×	1'
Flauto dolce	4'	Koppelgedackt (fa)	8'	Bourdonflöte	8'
Quintflöte	$2\frac{2}{3}$	Quintadena	8'	Rohrflöte	4'
Flageolette	2'	Rohrflöte	4'	Nasat	$2\frac{2}{3}$
Mixtura 3×	2'	Sesquialter 2×	$2\frac{2}{3}$	Terz	$1\frac{3}{5}$
Cromorne	8'	Holzduclian	16'	Quint	$1\frac{1}{3}$
		Krummhorn	8'	Trompete	8'
				Cromorne	8'
				Zimbelstern	

⁷³ A korábbi tervezési fázisokban alternatívaként elképzelt Schwellpositiv (Rückpositiv és Unterschwellwerk mellett, a négymanuálos változat egyik megoldásaként) közvetlen folytatása lett volna az 1960 táján kialakult állapotnak.

Ma tehát az új debreceni orgonának nincs (délnémet vagy északnémet) barokk jellegű hátpozitívoként épült műve. Ez elsősorban a többször említett műemléki korlátozás következménye: a jó százesztendőss megszokás miatt a látvány, tehát a barnára festett szekrény tömbje a szószék fölött, nem változhatott semmit. Pedig a nagy helyiségben a nagyorgona és a hátpozitív néhány méteres térbeli távolsága kedvezően érvényesülhetett volna (kis helyiségben éppen ezért kell óvakodnunk, ha hátpozitív diszponálására és építésére vállalkozunk). A játszóasztal eltávolításával megnőtt azonban a hely az orgona előtt és mellett.⁷⁴ Ennek következtében elfér a karzaton nagyobb énekkar is, kamarazenekarral és szólistákkal.⁷⁵ Ez némileg feledteti, hogy nem az 1838-as kezdet, hanem más eszmények újrártelmzésével készült a teljes átépítés.

Történeti megfontolásokból felvetődhetett volna Deutschmann orgonája rekonstruálásának gondolata. Hiszen Deutschmann felfogása és ízlése (ezt ismételten tudatosítanunk kell) még nem a romantikus irányzatok túlzásai-ként értékelhető, hanem a későbarokk örökség klasszicista átértelmezéseként. És sem Bécsben, sem hazánkban nem őrizték meg változatlanul a mester egyetlen nagyobb hangszerét sem. Pedig Jacob Deutschmann korában, a XIX. század első felében, Bécs elsőrangú orgonaépítőjének tekintették.⁷⁶ Méretarányok, ajakolás, maglapok, szélnyomás és az orgonaépítő mester intonáló művészetének tanulmányozása nélkül azonban nem készülhet igazi elemzés, tervezés, rekonstruálás. Debrecenben nem maradt épen a klasszicista orgonából valószínűleg egyetlen sípsor sem, a „Rückpositiv” egykori regisztereiből bizonyosan nem. Ezért, ha maradtak Deutschmannnak érintetlen hangszerei, csak azok vizsgálatával lehetett volna rekonstruálni némely részletet. Ez viszont eltúlzott és költséges munkálatok árán sem kínálhatott olyan eredményt, amelynek egyházzenei nyeresége példaként említhető lett volna. Hiszen éppen az egyoldalú, kizárólag építészeti szempontokat hangsúlyozó műemléki okokból nem jöhetett szóba még az orgona eredeti helyére telepítése, tehát a szószékkal szemben a déli karzatra való visszaépítése, illetve az eredeti fómű visszaállítás sem.

⁷⁴ A templom felé forduló önálló játszóasztal helyett ma az orgonaház alsó részébe beépített játszószekrény előtt ül az orgonista.

⁷⁵ A karzat méretei és alakja nagyzenekart és többkórusos felállást nem engednek.

⁷⁶ 1825-ben a Szent Lőrinc-templom (St. Laurentius am Schottenfeld), 1788-ban már Bécs legjobb hangszereként emlegetett orgonájának bővítését, tisztítását, aranyozását is reá bízták. A legjobbnak vélt orgona „... reich vergoldet, sowie auch durch den gerühmten, gegenwärtig ersten Orgelmacher Wiens Herrn Jakob Deutschmann d. Jüngeren vom Staube gereinigt und gestimmt ...” — mondja az egykori levéltári forrás, idézi Lade 94. — Heiling nem ismeri Deutschmann magyarországi hangszereit, sem Friedrich Deutschmann szepességi orgonáit, s a családot orgonaművészként a XIX. század eleji orgonaépítészeti stagnálás körébe utalja. „Mit der Herstellung von Orgeln in den angedeuteten Größenordnungen, die in erster Linie auf den praktischen Bedarf zugeschnitten waren [...] auch keine außergewöhnlichen künstlerischen Ambitionen den Ausschlag gaben [...] hauptsächlich drei Werkstätten: neben Johann Georg Fischer und Christoph Erler zählt die aus der Lausitz zugewanderte Orgelbauerfamilie Deutschmann zum Arbeitskreis jener streng traditionsgebunden Epigonen [...]” Heiling 8. — Míndeze az értékelések a család magyarországi terveinek és hangszereinek ismerete nélkül keletkeztek.

Erőltetett és költséges tervezésen alapuló rekonstruálásnak igazi oka nem lett volna. Leginkább a most megvalósult, igen szerencsésen sikerült arányok miatt: mert Deutschmann klasszicista Rückpositiv műve —ha pontosan rekonstruálható is lett volna— aránytalanul kicsiny a mai orgona egészéhez képest.

Az 1992-re kialakított terv még négymanuális orgonát írt le. (A régi orgona elhasználdott sípsorainak beleépítésére számított, és a javabarokk eszmények alapján tájékozódva északnémet orgonatípust tervezett, ha nem is Schnitger-mércéjűt.)⁷⁷ Fedezethiány, árváltozások és egyéb gondok miatt sem külföldi céget, sem félig megépített művet és valamikori befejezést nem volt érdemes vállalni. A megépült mű igazolja a józan tartózkodást.

(6) Konklúzió

Az orgonának sajátos funkciójú alkotója a hátpozitív, *de nem pars pro toto*, nem jellemezheti magában az egész hangszert. Akkor sem, ha hagyományos formája az egész orgona kicsinyítéséként jelenik meg. Az ízlésváltozások és az ízlésbeli korlátozások feltárása végett érdemes azonban külön boncolnunk történetét és szerepkörének változásait.

Igényes átépítés restaurál, egyben az idejétmúlt divatok következményeit megszünteti. A mostani orgona csak kisebb részben átépítés: javítva vagy restaurálva őriz régi sípsorokat (leginkább a főmű és a pedál állományából, hiszen ide épülnek a minden kordivat idején szükséges és használható regiszterek). A többi mű egyedibb, ezeken nagyobb változtatásokkal jártak az átépítések. Debrecenben az 1838-as kis hátpozitív rekonstrukciója nagy költséggel megépülhetett volna negyedik manuálként. Fényűzés lett volna, amit sem az istentiszteleti lehetőségek, sem az orgonazene szükségletei nem indokolnak. Minden kiválósága ellenére az új hangszernek ezzel a hiányossággal meg kellett alkudnia. Nyereséges alku volt. Másutt azonban pótolhatatlan lehet a veszteség, ha az akár részleges restaurálás lehetetlen.

A hátpozitív egyáltalán nem rontja le a történelmi nevezetességű református templomokban (a szószék fölötti karzaton) a szószék látványát, hanem kiemelheti azt. A templombelső és az orgonakülső összhangja sokhelyütt hiányzik, nem is szólva a hangszer funkcionálisan hibás elhelyezéséről.

A *musica sacra* berkeiben mindenkor számolnunk kell azzal, hogy merev ízlésbeli korlátok átléphetetlenek. Gyülekezet, társadalom, orgonások, egyházi vezetők és esztétikával hivatalból foglalkozók gondolkodásában egyaránt.

⁷⁷ Hans Klotz: *Az orgonáról.* [Das Buch von der Orgel.] Fordította és kiegészítette Gergely Ferenc. Bp. 1972. 205–206. Hiányokkal adja közre a tervezetet, pl. a főmű 16' és 8' trombitája kimaradt. A két Schellwerk miatt a pozitív szekrénybeli elhelyezése sem lehetett volna olyan jó, mint a megépült hangszertestben. Lásd még: *Musica Sacra Egyházzenei Alapítvány.* Debrecen 1992. 14. lap.

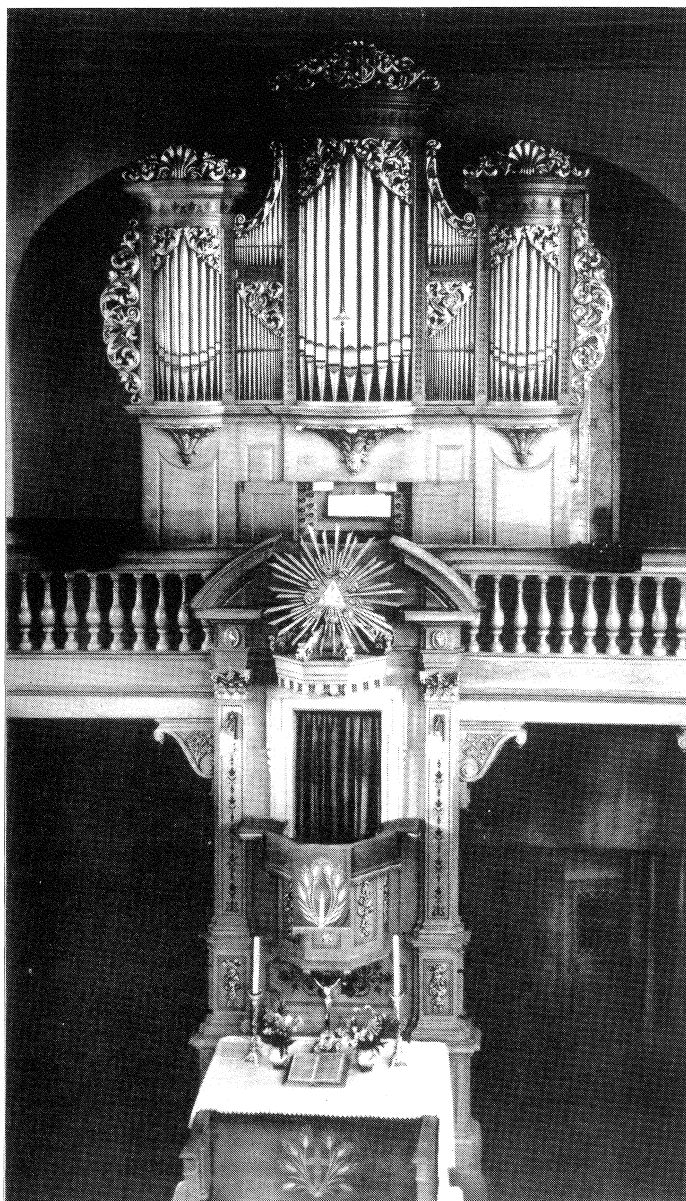
A fenti színeváltozások emlékeztessenek bennünket az 1838 óta eltelt időszak ízlésének többszöri módosulására; az eszmények tovább élhetnek és vissza is térhetnek.

De gustibus non est disputandum? — A köznapi gondolkodás szintjén ez igaz az orgonára, és az orgonák átépítésére vagy restaurálására. A liturgiához alkalmazott, tehát speciálisan szakosodott esztétika dolga éppen az ilyen kérdések boncolása és megvitatása.

Megmaradhat a külsőség (mely lehet önmagában is érték, korjelző, vagy stíluspélda), azaz az orgonaház —tekintet nélkül a belső metamorfózisra?— A vallásosság (meg a valóságos *ars*) szempontjából az álorca, a funkció nélküli dekorativitás múmiája nem az élő és ható ellentéte? (Meddig terjed az imádat „lélekben és igazságban”?)

Az ezredforduló keresztyénisége még keresi a liturgia és az instrumentum (zeneszerszám), az ének és az orgona szerves egységét és egyensúlyát. A hangversenyzés irányelvei legalább annyit nyomnak a latban, ha orgona diszponálásáról van szó, mint az istentiszteleti igények, a korál művészete. Az elhelyezés és a tagolás lehetőségei, a látvány, a funkció és a szerkezet harmóniájának igénye megmutatja, hogy milyen legyen az orgona, s legyen-e hátpozitívja. Eszmeileg mutatja meg. A megvalósítás azonban az emlegetett korlátok miatt elég sokszor felemás.

(Folytatjuk)

Forheim, ev. t. (II/20, G. Silbermann, 1720)